

בנחם נילסון: בחינות אחדות

ברומן הנוצרי המודרני

ראשיתה של הספרות הערבית החדשה במחצית השניה למאה שעברה, כשהחלו ארצות המזרח התיכון להתעורר, בהשפעת המערב, מן הקפאון הממושך בו היו שרויות. הספרות הערבית הקלאסית שייגשגה משך שש המאות הראשונות של האסלאם (המאות 12–7 לספחה"ג), אך כאשר פגעו תהליכי שקיעה בעולם המוסלמי נידלדל גם כוח היוצר הספרותי וחדל כמעט. העימות וההיכרות עם תרבות המערב הם שעוררו תחייה ספרותית.

השפעתו התרבותית של המערב בארצות הערביות ניכרת היתה במיוחד בשני מקומות: בעדות הנוצריות של סוריה, ובקאהיר. בעדות הנוצריות של סוריה היה מספר ניכר של צעירים שלמדו לשונות אירופיות והתרשמו מרעיונות מערביים כתוצאה מן הפעילות החינוכית של המיסיונים הנוצריים. בקאהיר היה מספר גדול והולך של מצרים, שנשלחו לאירופה לרכוש להם את המדעים והפישורים הטכנולוגיים של המערב, או שקיבלו השכלה במצרים בבתי-הספר החדשים שנוסדו על-פי מתכונת מערבית. רבים מן הצעירים הללו להוטים היו לחולל תחייה תרבותית בארצותיהם. הופעת הספרות הערבית החדשה היא מגילויי פעלם של האנשים האלה.¹

התנועה הספרותית במצרים נשכרה במידה ניכרת מן העובדה שרבים מן הסופרים הנוצריים-הסוריים, או, כפי שהם קרויים לפעמים, הסורים-הלבנוניים, עקרו מסוריה שתחת השלטון העותומאני למצרים, מקום שם מצאו להם יתר חופש-ביטוי. הודות לכך נתעשר הנוף הספרותי המצרי בכשרונות ובאינטרסים תרבותיים, ואמנם הופעת הרומן בספרות המצרית קשורה בפעילותם של אותם סופרים סורים-לבנוניים.

יש לזכור שהספרות היפה שבפרוזה, המצויה בספרות הערבית של ימי-הביניים, מורכבת אנקדוטות קצרות אשר אינן קשורות בהכרח זו לזו ואינן כוללות עלילה ממושכת; אף לא היתה בערבית מסורת של שירה אפית שתוכל לשמש בסיס להתפתחותו של הרומן. מכאן שבתחום הסיפורת נודעה חשיבות עליונה לדגמים ספרותיים מערביים, והבאת הרומן לספרות הערבית היא דוגמה של נטילה תרבותית.

הסופרים המהגרים הסורים-הלבנוניים שצוינו למעלה היו פעילים מאד בעתונות; הם תירגמו או עיבדו רומנים מלשונות אירופיות—לא תמיד מן המדרגה הספרותית הגבוהה ביותר—ופירסמו אותם בהמשכים בעתוניהם. רוב הרומנים שראו אור בצורה זו היו סיפורי בלשים או סיפורי אהבה, המכוונים לגרות את סקרנותו של הקורא ולעוררו לקנות גם את הגליונות הבאים. אחדים מן הסופרים הסורים-הלבנוניים ניסו ידם בכתיבת רומנים רציניים יותר. הבולטים שבהם היו ג'ורג' זיידאן ופרח אנטון. הראשון חיבר שורה ארוכה של רומנים היסטוריים הלוקחים מן ההיסטוריה הערבית; האחרון כתב רומנים בעלי אופי פילוסופי-דידאקטי, שבהם היה סיפורי-המעשה רק

מסווה להשמעת דרשות בשאלות מוסר וחברה. צד שווה יש בכל הרומנים שנכתבו בידי אותם הסופרים הסורים-הלבנוניים, בין שהיו רציניים ובין שלא היו, שאף אחד מהם אינו מתאר את המציאות החברתית של מצרים. עם זאת תהיה זו טעות לזלזל בחשיבותם, כי הודות להם התודעו הקוראים המצריים וקהל-הקוראים הערבי בכל-לותו אל הרומן כצורה ספרותית. הסופרים מן הדור הבא, שהיו ילידי מצרים בעצמם, כבר מסוגלים היו להשתמש בסוג ספרותי זה. הרומן הראשון מפרי עטו של סופר, שהיה מצרי ממש, נתפרסם בשנת 1914. היה זה הרומן "זיינב" (שם אשה) מאת מוחמד חוסיין הייפל.²

את סיפור-המעשה אפשר לסכם בקצרה: חאמד, בנו של בעל-האחוזה הכפרי, נמשך אל אחת מבנות הכפר, זיינב, והוא מבקש את קירבתה באורח תמים מאד. זיינב מתאהבת בצעיר בן הכפר בשם אבראהים, אבל הוריה משיאים אותה לבחור אחר. היא נאמנה לבעלה ולבה נקרע בין אהבתה האמיתית לבין חובתה. קרע נפשי זה משפיע לרעה על בריאותה; וכאשר נלקח אבראהים אהובה לשירות הצבא, מחמירה מחלתה והיא מתה. במקביל לעלילה העיקרית, יש עלילה משנית: אהבת חאמד לשארת-בשרו, נערה גידולת-עיר. כאשר נכזבות תקוותיו לנישואים אתה, הוא בורח מן הבית.

בבקרתו על סיפור זה אומר גיב, "העלילה בכללותה קלושה מכדי לפרנס ארבע-מאות עמודים מודפסים, וכרומן יש לספר עוד חסרונות..."³ הרומן גדוש תיאורים מרובים וארכניים של מראות-נוף. הוא גם משופע בהירהוריו של חאמד הצעיר בבעיותיה של החברה וקלקלותיה, ובפרט בדבר מצב הנשים. יש לו לגיבור הצעיר יחס בקרתי למנהגים שעבר זמנם, כי הם-הם, לדעתו, שורש הרעה. עמדתו משקפת את העמדה שנקטו המודרניסטים המצריים, שקראו לשיהורר האשה.

הרבה מבקרים, ערביים ומערביים כאחד, העלו בשעתו את הרומן הזה על נס כ"רומן ריאליסטי". במובן ידוע מוצדקת הגדרתו זו של הרומן כ"ריאליסטי", כי בניגוד לרומנים ההיסטוריים של זיידאן ולרומנים הדידאקטיים של אנטון, אכן טיפל הרומן של הייפל במציאות החברתית של מצרים. אולם ה"ריאליזם" שלו מצוי בנושא עצמו בלבד. אוירתו של הסיפור רומנטית ביותר; מראות הכפר מצוירים כתמונות אידי-ליות פאסטורליות.

המחבר בחר לפרסם את הספר בעילום-שם; כותרת-המשנה של המהדורה המקורית היא "מראות והליכות כפר מאת פלאח מצרי". מסתבר שלא נוח היה לו למחבר לגלות את זהותו בגלל היסוד האוטוביוגרפי שבספר. אפשר גם שהעדיף לפרסם את ספרו בעילום-שם משום שבעת ההיא עוד לא קנה לו הרומן מעמד מוכר כצורה אמנותית רצינית בספרות הערבית. מכל-מקום, המהדורה השניה של "זיינב", שפור-סמה כעבור כחמש-עשרה שנה, כבר נשאה את שמו של המחבר. בהקדמתו למהדורה השניה מעלה הייפל את זכר המסיבות שבהן נתחבר הרומן: הוא היה אז סטודנט בפאריז והתגעגע הביתה, ובהלך-רוח זה כתב את "זיינב". עובדה זו יש בה אולי כדי לתרץ את התיאורים האידיליים הארכניים של הכפר המצרי שהספר גדוש בהם.

נראה בעליל כי "זיינב" הוא מעשה-ידינו של סופר בלתי-מנוסה. אולם חשיבותו עולה בהרבה על ערכו הספרותי הסגולי: עם הופעתו קונה לו הרומן זכות-אזרח בספרות המצרית.

יש לזכור שאנשי-העט בעלי הנטייה הקלאסית הביעו התנגדות ואי-רצון כלפי הסוג הספרותי החדש הזה. הם טענו כי הרומן הוא יבוא זר וכי, יתר על כן, לא היה כל צורך ממשי בצורה הספרותית המיובאת הזאת, שכן הצורות המסורתיות של "ריסא" לה, "מקאמה" ו"קצידה" מספיקות בהחלט כדרכי ביטוי ספרותי אמיתית, ואולם בקורת זו השפיעה אך במעט על מהלך ההתפתחות הספרותית.

"זיינב" היה חלוץ ומבשר לשורה שלמה של רומנים מאת סופרים מצריים צעירים, שהיו כולם בני-דורו של הייכל. הרומנים הללו ראו אור חמש-עשרה או עשרים שנה לאחר "זיינב" והטכניקה הספרותית שלהם משוכללת יותר; אולם שותפים הם עם "זיינב" בכמה קווים. הגיבור הוא איש צעיר שקיבל חינוך מודרני ומבחינה פסיכית-לוגית נעשה נכרי לסביבתו. כל הרומנים הללו הם וידויים במובן ידוע. עוד נושא מרכזי של "זיינב" עתיד היה לחזור שוב ושוב ברוב הרומנים המצריים שלאחריו: שאלת מעמדן הנחות של הנשים וכידודן בחברה המצרית.

הייכל ושאר המחברים בני-דורו מילאו תפקיד חשוב בזירה התרבותית המצרית בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם (1945—1914). הדמות הספרותית החשובה ביותר בקבוצה זו של סופרים הוא טהא חוסיין. הוא גם הסופר הערבי ששמו ידוע ביותר לאנשי המערב. טהא חוסיין מסמל מזיגה פוריה של המורשה הערבית וההשכלה האירופית במיטבה. לפיכך יש ענין מסוים בתיאור הביוגרפיה שלו בקיצור.⁵

טהא חוסיין נולד בכפר במצרים העליונה בשנת 1889. הוא התעורר בשחר ילדותו, ובכל-זאת היה לא-ידיד להוכיח את כשרונו הגדול ללימודים. לאחר שהשלים את הלימוד המסורתי של הקוראן בכפרו, נשלח—הוא נער בן שלש-עשרה—אל המרכז הגדול ללימודי האסלאם בקאהיר, אל-אזהר. גם באל-אזהר נתפרסם בחריפות שכלו, בזכרונו היוצא מן הכלל ובסקרנותו האינטלקטואלית שלא-תדע-שבעה. לאחר שנים אחדות באל-אזהר קץ בשיטות הלימוד המיושנות ונטולות-הבקורת החל להתקומם כנגד המורים האסורים בכבלי המסורת. לאחר כמה ויכוחים חריפים עם מוריו באל-אזהר עזב את המוסד הזה ונכנס לאוניברסיטה המצרית שנוסדה זה-מקורב, בסגנון אירופי; שם למד ספרות ערבית אצל מורחנים אירופיים. משקיבל תואר דוקטור בקאהיר נשלח להמשיך בלימודיו בצרפת; שם למד ספרות קלאסית וסוציולוגיה וקיבל עוד תואר דוקטור. בשובו למצרים נתמנה להורות באוניברסיטה של קאהיר. פרשת-חיינו של טהא חוסיין רצופה פעילות נמרצת בתחומים שונים: הוראה באוני-ברסיטה, ויכוחים פומביים בשאלות שנויות במחלוקת, חברות בממשלה כשרי-הינוך, וכמובן—יצירה ספרותית. הוא סופר פורה מאד ששטחי התעניינותו רחבים ומגוונים: חיבוריו כוללים עיונים בספרות הערבית הקלאסית, תרגומים מלשונות אירופה, מחקרים ספרותיים והיסטוריים ורומנים היסטוריים, מסות, סיפורים קצרים ורומנים. את פירסומו כמחבר-רומנים קנה לו בספרו האוטוביוגרפי "אל-איאם" ("הימים").

הכרך הראשון של ספר זה מתאר את ילדותו בכפר-מולדתו, והשני את שנות התגברותו באל-אזהר.⁶ ביצירה אחרת, אוטוביוגרפית בחלקה, מספר טהא חוסיין את סיפורו של אינטלקטואל מצרי צעיר, שאתו נפגש באוניברסיטה בקאהיר. עם שהמ-חבר (המספר את המעשה בגוף ראשון) לומד להכיר את גיבור הסיפור, מתברר לו ששניהם באים מאותו כפר, ובעצם הכירו איש את רעהו בנערוּתם. כאן אולי רמז ל כך שגיבור הרומן הזה הוא למעשה האני האחר של טהא חוסיין. שמו של איש זה הוא "אדיב", שם-עצם שניתן לתרגמו כ"אי-ספרות"; אדיב, שם הגיבור, הוא גם שם הרומן.⁷ קרוב-לוודאי שטהא חוסיין נתן את השם הזה לגיבורו לציין בכך שהוא מיצג את האינטליגנציה החדשה של מצרים. אדיב חש כי אורח-החיים המסורתי זר לרוחו והוא נמשך אל תרבות אירופה. כתלמיד מצטיין באוניברסיטה של קאהיר יכול אדיב להישלח להשלמת לימודיו בצרפת, אבל רק סטודנטים רווקים יכולים לנסוע ואילו הוא נשוי. לכן מתגרש אדיב מאשתו והוא בן-חורין לצאת לחוץ-לארץ. בצרפת שרוי אדיב במבוכה מבחינה מוסרית: הוא מוצא את עצמו בחברה בה נהוג מגע-ומשא חברתי חפשי בין גברים ונשים והוא נמשך שוב ושוב לפרשיות-עגבים ואינו מתמיד לשקוד על לימודיו. מבוכתו הנפשית של אדיב גוברת עם פרוץ המלחמה (מלחמת-העולם הראשונה); פאריז היא בעיניו פסגת הציביליזציה האירופית והתגל-מותה, ועתה צפויה לה סכנה שתיפכש ותיחרב. הוא נמלא חרדה שמא תאבד אותה תרבות אשר למענה זנח את תרבות אבותיו. אדיב כושל תחת נטל דאגותיו, וסופו בבית-חולים לחולי-נפש.

הייאוש בו חדור הרומן הזה אינו מיוחד אך-ורק לגיבורו של טהא חוסיין; רוב הגיבורים המשכילים הצעירים המוצגים ברומנים המצריים הם נבוכים ואובדי-דרך מבחינה מוסרית ואינטלקטואלית.

טהא חוסיין ניסה את כוחו גם בחיבור רומנים המתארים צדדים אחרים של החברה מצרית ומעלים טיפוסים שונים. הוא כתב רומן בשם "דועא אל כרואין" (קריאת השרוני).⁸ זהו מעשה ביהסים סבוכים ומופלאים הנרקמים בין נערה עניה ממוצא בדווי לבין מהנדס, אשר בביתו היא באה לעבוד כמשרתת. האחות הבכירה של גיבורת הסיפור עבדה לפני כן בבית המהנדס הזה, צעיר עשיר וקל-דעת, אשר פיתה אותה. אחרי שהרתה לו ועזבה את ביתו, נרצחה על-ידי דודה, שנהגה על-פי חוקות-הכבוד של הבדווים וביקש להציל את המשפחה מחרפה. האחות הצעירה אחת היתה תשוקתה—להינק מן המהנדס על האסון שהביא על ראש אחותה. אך כשהיא מגיעה אל ביתו של המהנדס כמשרתת, הוא מתאהב בה בכל עוז. בתחילה היא דוחה אותו בבוז, אך מעט-מעט, ולאחר מאבק-רגשות עמוק, היא משיבה לו אהבה. לבסוף גוברת האהבה על השנאה ועל ההבדלים המעמדיים, והשנים נישאים כדת-זכדין. היצירה מצטיינת בתיאור תנודות-נפש דקות מן הדק ובקטעים ליריים בולטים ביפיים.

טהא חוסיין היה הסופר המצרי הראשון שחיבר "הגדת משפחה"; בהגדה זו הוא מתאר את חייה של משפחה מצרית מן המעמד הבינוני בעיר קטנה משך שלושה דורות בשלהי המאה שחלפה וראשית המאה הנוכחית.⁹

מה טיב גדולתו של טהא חוסיין כרומניסט? יש לו יכולת מופלאה לתפוס את אפיה של הסביבה החברתית, והוא גילה כושר הבחנה פסיכולוגית, שהיא חדה ומלאת-רחמים כאחת. מצד אחר, אין הוא משכיל לבנות את הרומנים שלו על-פי תכנית ארכיטקטונית. הוא מצטיין במירקם יותר מאשר במבנה. טהא חוסיין נהג בלשון כבחומר-הגלם של אמנותו. הטכניקה הסגנונית האפיינית לו היא השימוש בהקבלה: הרבה ממשפטיו מורכבים שנים או שלושה חלקים מקבילים. הפסוקים המקבילים יכולים להיות נרדפים, משלימים או מנוגדים. טהא חוסיין עושה בכלי סגנונו כגלף: הוא מגלף אותו פעמיים או שלש בזוויות שונות מעט זו מזו כדי להשיג יתר חדות או בת-גוף דקה יותר. בתוך כך יש לטכניקה הסגנונית הזאת השפעה קצבית עזה. טהא חוסיין מצויד מאין כמוהו לאמנות המילולית הזאת: יש לו שליטה מופלאה בלשון ובספרות הערבית, והוא משתמש בחומר הזה במוחיות ובהאבה לשם השגת מטרותיו האסתטיות. הוא יחיד-במינו בין הסופרים הערביים החדשים בגישתו אל אמנות הלשון, ולהישגיו בתחום זה אין מתחרה.

בפנותנו לתקופה שלאחר מלחמת-העולם השניה, מוצאים אנו שהרומן נעשה סוג ספרותי אהוב מאד, וקם דור חדש של סופרים הכותבים מספר רב של רומנים. אנו מוצאים שרבים מן הסופרים האלה מתמחים בסוג ספרותי זה, להבדיל מן המחברים אנשי הדור הקודם שנוקו לרומן רק באקראי. סיבה אחת ברורה לגידול הרב בתפוקה הספרותית היא העלייה העצומה במספר הקוראים. נציגים טיפוסיים לרומניסטים שלאחר המלחמה (שעודם פעילים ומקובלים על הקוראים) הם אחסאן עבד אל-קדוס, יוסף אל-סיבאעי ועבד אל-חלים עבדאללה. הללו, לעומת הסופרים מן הדור הקודם, שולטים יותר בטכניקה של המבנה הסיפורי; ואולם כשאנו באים לבדוק את תוכן יצירתם, אנו מוצאים שהוא רדוד למדי. עלילותיהם מעלות על הרוב שינויי-גירסה על הנושאים של "גבר אחד ושתי נשים" או "שני גברים ושלוש נשים"; סגנונם—בנאלי.

כשמותחים עליהם בקורת בשל השחיתות של גיבורי סיפוריהם, משיבים המחברים אזאלה שהתכליתם היא להוקיע ולהרשיע את הטיפוסים האלה מבני הבורגנות הגבוהה שעשו חיל בימי המשטר הישן. רוצה הייתי להביא כמה מהערותיו של ד"ר לואיס עוואד, מבקר מצרי ידוע, על הסופרים האלה.¹¹

"כאן לפנינו רומן מסוג החיים-בוורוד, או בקורת בורגנית רחמנית על חולשות התברה הבורגנית, או תיאורים דו-ממדיים של ההתנהגות המינית חסרת-העכבות של בעלי-החיים הבורגני. מסתבר שהאינדיבידואליזם שלהם, התוקפני ונטול האישיות, שהיה מקובל ונמרץ כליכך בשלהי שנות ה-40 ומשך כל שנות ה-50, הוא שקיפד את אסכולת הריאליזם החברתי בתחום הסיפורת, האפיל על כשרונות משובחים אך מצניע-לכת כגון... [כאן מציין עוואד שמות אחדים] והקשה עליהם ביותר למצוא קהל גדול יותר."

אמנם הערותיו של עוואד עמוסות-לעיפה מונחים מארקסיסטיים, אך בעיקרן הן נכונות.

גישה מרעננת בחידושה אל מסירת המציאות בספרות באה לידי גילוי ברומן "אל-ארד" (האדמה) מאת עבד אל-רחמאן אל-שרקאוי. "אל-ארד" (יצא לאור ב-1954) הוא סיפור על חיי הפלאחים בכפר קטן. די בו במקומו של סיפור זה להבדיל את הרומן מרוב הרומנים המצריים, שעלילתם מתרחשת בקהיר או באיזה כרך אחר, והם מתארים את הסביבה של הבורגנות הגבוהה או המעמד הבינוני. גם בסגנונו שונה "אל-ארד" שינוי ניכר, שכן מחברו, אל-שרקאוי, כתב את כל חלקי דו-השית בספר זה בניב המדובר המצרי ולא בערבית הספרותית. השימוש הנרחב בניב המדובר המצרי ברומן זה היה נסיון נועז ומעניין. רומניסטים אחרים, אם השתמשו בכלל בניב המדובר, השתמשו רק בביטויים מעטים ופזורים כדי להוסיף מעין תיבול ללשונם. השימוש העקיב בניב המדובר בכל חלקי השיחות ב"אל-ארד" היה חלק מנסיונו של המחבר להעלות את המציאות הגלמית באורח בלתי-אמצעי ככל האפשר.

סיפור-המעשה של "אל-ארד" עומד על זכרונות המחבר מכפר-מולדתו במצרים העל-יונה בשנות ה-30. הסיפור נפרש-והולך כדרך שנראה בעיני נער בן שלש-עשרה, החוזר מקאהיר לכפרו לפגרת-הקיץ שלו. הסיפור מרוכז במאבקם של הכפריים נגד תכנית לסלול כביש בשדותיהם על חשבון שטחי אדמתם; כביש זה נועד לשרת אך-ורק את האינטרסים של בעל-האחוזה עשיר שנחלתו סמוכה לכפר. הממשלה נושאת פנים לבעל-האחוזה העשיר ומנסה לאלץ את הכפריים להיכנע. הם סובלים מאסר ועינויים בקשי-עורף ואינם מוותרים על זכויותיהם. שרקאוי מספר על הסיכסוכים של הפלאחים עם מפקחי-ההשקאה של הממשלה ובינם לבין עצמם על זכויות-מים, הוא מתאר את משפטיהם הקדומים, את פחדיהם, רעבם ואהבתם.

התמונה שמעלה רומן זה שונה תכלית-שינוי מן התמונה של חיי-הכפר כפי שהם מוצגים ב"זיינב" (שראה אור ארבעים שנה קודם), ואל-שרקאוי מדגיש את העובדה הזאת. השוואה זו נעשית ברומן "אל-ארד" על-ידי הגיבור הצעיר. וכך דבריו:¹¹

"בשבתי ליד גלגל-המים הייתי מעלה בזכרוני את הספרים אשר קראתי בימי הקיץ. תדיר הייתי זוכר את 'אל-איאם', 'אבראהים אל-פאתב', ו'זיינב'.¹² והייתי רואה בכפרי הרבה ילדים שענייהם אכולות זבובים כמו בכפר בו התגורר המחבר של 'אל-איאם'.

"ומתאווה הייתי בלבבי שגם כפרי יהיה בלי תלאות כמו הכפר בו גרה זיינב. שם אין הפלאחים רבים על המים, והממשלה אינה גוזלת מהם זכויות השקאה ואינה נוטלת מהם שטחי קרקע ואינה שולחת אנשים צהובי-מדים המרביצים בהם בשוטים...

"ובלבי התאווייתי שיהיה גם כפרי כמו הכפר של זיינב, מקום שם אין הגברים והנשים זבים דם ומוגלה לאחר שהם משתינים..."

עודו נער יכול היה המחבר לדמות בנפשו שהכפר של זיינב היה אמיתי, אבל עכשיו מבין הוא את המציאות המרה, והוא מדבר באירוניה על התמונה הכוזבת שצייר סופר בן הדור הקודם.

לאחר מהפכת 1952, ובמיוחד לאחר 1956, נעשתה הקריאה ל"ספרות נושאת-בשורה"

מקובלת מאד אצל מבקרים וסופרים כאחד ; הביטוי הערבי המביע את הסיסמה הזאת הוא "אל-אדב אל-האדף". לדעת הדוגלים בסיסמה הזאת חייבת כל יצירה ספרותית לשרת איזו מטרה חברתית חיובית מוגדרת.³¹ כדוגמה לזרם זה בספרות המצרית אביא כאן רומן אחד שנכתב בידי יוסף אדריס, מן המפורסמים שבסופרים המצריים הצעירים ; זה רומן קצר בשם "אל-עייב" (החטא), שיצא לאור בראשית שנות ה-60.

רקע המעשה במשרד ממשלתי מסוים, וזמנו לערך 1960.³⁴ סיפור-המעשה פותח בכניסתו של חמש פקידות חדשות למחלקה. קודם-לכן לא עבדו שם נשים מעולם, וכל הגברים שבמחלקה תהים על המצב החדש והוא נראה להם מצחיק מאד. בעת פגישתם במזנונו של המשרד, מחליפים הפקידים ביניהם הערות על סגולותיהן הגופניות של הבחורות : "מי ראויה לכתר מלכת-היופי בין החמש, ומי ההדורה ביותר, ומי צריכה להיות מלכת-הרגליים".³⁵ הפקידים הגברים סבורים כולם שהבחורות לא תוכלנה למלא את תפקידיהן כהלכה ויהיה עליהן לפרוש כעבור שבועות אחדים. מנעימת דיבורו של הסופר ברור בהחלט שהוא שולל את עמדתם של הפקידים כלפי הבחורות וכי הוא מתנגד להשקפות המיושנות על נשים, המשקפות באותה עמדה. עתה מתמקד הסיפור באחת מחמש הבחורות שהוטל עליה לעבוד בחדר אחד עם ארבעה גברים. בחורה זו, סנא שמה, סיימה לא מכבר את לימודיה בניהול-עסקים במכללה. היא נבונה ובעלת אידיאלים היא להוטה להצליח בעבודתה. לאחר כמה שבועות קשים מלאכתה מצליחה בידה. אולם אחד הפקידים, הפונה אליה פניות בלתי-מוסריות, מעליב אותה ומרגיזה ; זה ברנש דוחה למדי, וסנא סולדת ממנו בתכלית. משעה שהבחורות לומדות להכיר מקרוב את עבודתה של אותה מחלקה נמצאות כולן למדות, וסנא בכללן, שכל הפקידים במחלקה מקבלים שוחד ושלמונים. הפקידים בחדרה של סנא מנסים לעשותה שותפת לעסקיה המושחתים, אך היא מסרבת בהתמרמרות לקחת שוחד, הגם שמשפחתה זקוקה לכסף עד מאד. אך בלחץ צרכיה הדוחקים של המשפחה היא נלכדת בפח על-ידי איש-עסקים מושחת ומקבלת מידו שוחד. כאשר אך סתה מדרך-הישר בענין זה, מקפחת היא את מוסריותה מכל-וכל : בריבוי עצמו היא נאותה לפרשת-אהבים עם הפקיד שכבר פנה אליה לפני כן בהצעות שאינן כשרות ואשר את פניו השיבה ריקם ; עתה נפלה.

התוכן החברתי של הרומן הזה ברור. זו התקפה על מיקח שוחד, ובצדה—קריאה לשחרור מלא ואמיתי יותר של הנשים. מעלותיו הספרותיות של רומן זה נופלות בהרבה מכוונותיו החברתיות הראויות לשבח. הנפשות בסיפור-המעשה הן גלופות שחוקות, והניגודים הפנימיים שלהן מוגשים בנוסחות פסיכולוגיות פשטניות ; הלשון היא לשון עתונאית אפרורית.

זכתה הספרות המצרית המודרנית ויכולה היא להתפאר ברומן מסוג ברנד-דמיון ונוסך-השראה הרבה יותר. אני מתכוון כאן ליצירתו של נגיב מחפוז. נגיב מחפוז (יליד 1912) החל את דרכו כרומניסט ברומנים היסטוריים שרקעם הוא מצרים העתיקה ; משפירסם שלושה רומנים כאלה, פנה לרומנים חברתיים-ריאליסטיים שרקעם

מצרים של זמננו. תהילתו הגיעה לשיאה לאחר שפירסם (בשנים 1957—1956) את חיבורו הגדול ביותר, טרילוגיה המתארת את חייה של משפחה קאהירית מן המעמד הבינוני משך שלושה דורות, מאז מלחמת העולם הראשונה עד לאחר מלחמת העולם השנייה. הקורא יזכור שהרומן מן הטיפוס של "הגדת משפחה" הובא לספרות הערבית לראשונה על-ידי טהא חוסיין, ומעניין לציין כי בטרילוגיה שלו פותח מחפז—מבחינה כרונולוגית—במקום בו סיים טהא חוסיין ב"הגדה המשפחתית" שלו.

בשום־פנים לא נוכל לבחון כהלכה את יצירתו של מחפז במסגרתה של סקירה כללית זו. מחפז פירסם שמונה־עשר רומנים וארבעה כרכים של סיפורים קצרים.¹⁶ אנסה לדון בקצרה באחד מן הרומנים שלו. נבדוק איפוא את הרומן הקצר "אל־לץ ואל־פלאב", (הגנב והכלבים), שראה אור בשנת 1961.¹⁷

סיפור־המעשה פותח שעה שהגנב מקבל חנינה לרגל יום־השנה למהפכה ומשתחרר מבית־הסוהר. הוא איש עצוב וגלמוד: אשתו עזבתו ונישאה לעוזרו ואיש־בריתו לשעבר, שנעשה ראש הכנופיה כאשר נחבש הוא בבית־הסוהר. ידיד זה לשעבר הוא שהסגיר אותו במסרו למשטרה ידיעות שהביאו לידי מאסרו. עתה, בצאתו מן הכלא, מקווה הגנב שבתו, שהיתה תינוקת ממש כאשר הושם בכלא, תאהב אותו, אבל היא אינה מכירה את אביה ואינה מניחה לו לחבקה. לאחר אכזבה זאת מחפש הוא ריוח והצלח ממקום אחר: הוא מכיר את העורך של אחד העתונים החשובים של קאהיר; הוא מקווה שבעזרתו של הלז יוכל להיות לאזרח הגון. העורך נותן לגנב קצת כסף ומבקשו שלא ישוב עוד להטרירו. מעשה זה פוגע בגנב עד עומק נפשו, שכן לפני המהפכה, כשהיה הגנב נער עני והעורך היה סטודנט בעל השקפות סוציאליסטיות, אמר הלז לנער העני כי מן הצדק הוא לגנוב מן העשירים שהרי הללו גנבו את עשרם מן העניים. אך עתה העורך עצמו דר בחווילה מפוארת שלפני המהפכה היתה שייכת לאחד מעשירי קאהיר; שוב אין העורך רוצה בשום מגע עם הגנב העלוב.

הגנב מבקש להינקם מאלה שבגדו בו (להם הוא קורא "כלבים"); שותפו־לשעבר והעורך. הוא מנסה להרוג את שותפו אבל תחת זאת הוא פוגע, בשוגג, באיש אחר. אף אין הוא מצליח בנסיונו לרצוח את העורך. המשטרה רודפת אחריו, והוא מוצא מחסה ואהזה אצל שני אנשים: אחד הוא שייך צופי זקן,¹⁸ והשני—זונה שאהבה את הגנב בשכבר־הימים ומוסיפה לאהוב אותו. זמן־מה מסתתר הגנב בחדרה של הצעירה, אבל יום אחד היא נעלמת, אולי משום שאסרוה השוטרים. בעזרת כלבי־משטרה משיי גים אותו השוטרים. עתה הוא מסתתר מאחרי המצבות בבית־קברות ישן, ולאחר חילופי־ריות הוא מומת על־ידי השוטרים בעוד קול נביחותיהם של כלבי־הצייד מנסר־והולך.

סיפור זה הוא משל, המסמל את המצב האנושי כפי שהוא נראה בעיני מחפז. גיבורו שרוי במצב של ניכור חסר־תוחלת: נכרי הוא לחברה, והוא חי ללא אמונה וללא תקווה. תחושה של ניכור היא טיפוסית לכל גיבורי הרומנים האחרונים של מחפז. דומה שכאן (כמו בכמה רומנים אחרים) מרמז מחפז שאולי יוכל האדם למצוא גאולה מבדידותו וחרדתו בזכות אמונה דתית או אהבת אשה. אבל אין מחפז רואה

באלה פתרונות קלים, שכן בדרך-כלל שוב אין האדם המודרני יכול להבין את לשון הדת, ואפשר שלא יהיה מסוגל ליצור יחסים עמוקים עם אשה. זהו למעשה מקרהו של הגנב בסיפור שלנו. הוא ניאות לקבל את המחסה שמציעה לו הזונה ומתענג על חסדיה; הוא אפילו מחבב אותה, אך אין הוא נענה ברצינות לאהבתה. המיסטיקן הזקן מנסה להביא לו נחמה רוחנית בדברי חכמה מיסטית, אבל פירושו של מלים אלו נבצר מבינתו של הגנב, או אולי נראה לו כאילו הבשורה רחוקה ואיננה ממין הענין.

עמדתו של מחפזו אפשר לכוונה אקסיסטנציאליסטית; השאלות שעמהן הוא מתמודד (באמצעות נפשותיו הבודדות) הן המוות, האהבה, האמונה. החיפוש אחר משמעות בחיים הוא גרעין יצירתו.

מחפזו שואב בהצלחה מן המקורות השונים של הביטוי הגנוזים בספרות הערבית של ימי-הביניים, ובד בבד עם זאת אין הוא סולד מגיבי לשון-הדיבור שעה שדוֹר־השיח מחייב זאת. תוך שימוש ביסודות לשוניים שונים כאלה יש לאלידו להפיק פרוזה ספרותית חיה וגמישה.

מחפזו מתבלט כרומניסט המצרי החשוב ביותר של הדור הזה, ובלי ספק תהיה להישגו השפעה גדולה על יצירתם של הסופרים הצעירים יותר במצרים ואף בשאר ארצות דוברת-ערבית.

הערות

¹ על השלבים הראשונים בהתפתחות הספרות הערבית החדשה, ראה H.A.R. Gibb, "Studies in Contemporary Arabic Literature", בוסטון, 1962, ע"ע 319—245. וכן בספרו *Studies on the Civilization of Islam*

² הדיון הנוכחי בייצוג נשען במידה רבה על ניתוח רומן זה אצל גיב, ראה למעלה, ע"ע 291—294.

³ ש. ש. ע' 292.

⁴ ש. ש. ע"ע 298—296.

⁵ ידיעות נוספות ראה P. Cachia, Taha Husayn, London, 1956.

⁶ חלק א של אל-איאם ראה אור בשנת 1929, חלק ב כעבור עשר שנים. יש תרגומים אנגליים של ספר זה על שני כרכיו. לעברית ניתרגם ספר זה (חלק א בלבד) על-ידי מ. קפליוק, (י. מ. ים, תל-אביב, הוצאת "אמנות", תרצ"ב), וכן תורגם לצרפתית ולשפות אחרות.

⁷ אד"ב יצא לאור ב'1935; ניתרגם לצרפתית על-ידי בתו ובנו של הסופר בשנת 1960.

⁸ יצא לאור ב'1938; תרגום צרפתי הופיע ב'1963 בלבנון.

⁹ שם רומן זה הוא "שג'רת אל-בוס" (עץ האומללות), והוא ראה אור ב'1944. ר' מ. מילסון, המזרח החדש, כרך טז, מס' 4—3, 1966, ע"ע 309—290.

¹⁰ לואיס עיוארד, "ההתפתחות התרבותית והאינטלקטואלית במצרים מאז 1952" במצרים מאז המהפכה (בעריכת פ. י. ואטיקיוטיס), לונדון, 1968, ע"ע 151—150.

¹¹ אל-ארד, קאהיר, 1954, ע"ע 344—343.

¹² אל-איאם וזייג'ב הם, כמובן, הרומנים שהזכרנו למעלה; אבראהים אל-כאתב אף הוא רומן מפירסם (יצא לאור ב'1931) מאת אבראהים עבד אל-קאדר אל-מאזני (1889—1949).

¹³ נושא־הדגל הראשי להשקפה זו היה מוחמד מגדור, מבקר ספרותי מצרי חשוב (נפטר בשנת 1965). הוא כתב הרבה מאמרים למען "אל־אדב אל־האדף", כגון "אל־אלתזאם ומסאולייית אל־אדיב" (מושג ההתחייבות ואחריותו של איש־הספרות), אל־כ את ב, מס. 21 (דצמבר 1962), ע"ע 13—15.

¹⁴ אין בסיפור שום תאריכים אף לא רמזים למאורעות ציבוריים חשובים, אבל בנקודה אחת הגיבורה חולמת על כך שתהיה לה מכונית "נצר", וייצורן של מכוניות אלו החל במצרים רק בשנת 1959.

¹⁵ יוסף אדריס, אל־עייב, ע' 22.

¹⁶ מספר מאמרים נתפרסמו בעברית על סופר זה וכמה מיצירותיו תורגמו לעברית. ראה מתתיהו פלד, "דמות השלטון בעיני נגיב מחפוט", המזרח החדש, כרך טו (1966), 310—313; "השליו והסתיו לנגיב מחפוט", קשת, כרך ה, חוברת ב (חירף 1966), עמ' 156—167; מנחם מילסון, "נגיב מחפוט" בעיית החיפוש אחר תוכן חיים, המזרח החדש, כרך יט (1969) עמ' 8—1. הרומן זקאק אל־מידק יצא בשם סימטה בקהיר בתרגומו של יצחק שרייבר, תל־אביב, עם עובד, 1969.

¹⁷ הספר עומד לצאת בעברית בספריית־פועלים, בתרגומו העברי של מ. קפליוק.

¹⁸ צופיות היא המיסטיקה של האסלאם; שייך צופי היא המנהיג הרוחני של חבורת חסידים הנמנים על מסדר צופי.